

Lilianna Kiejzik,
Bogumiła Husak

M. Bierdiajewa i S. Bułgakowa marksizm krytyczny – nowe fakty

Słowa kluczowe: *marksizm rosyjski, marksizm legalny, marksizm krytyczny, ekonomia, rewolucja, wolność, M. Bierdiajew, S. Bułgakow, K. Kautsky*

Archiwa do dziś kryją dokumenty, które odkryte mogą rzucić nowe światło na rozliczne aspekty życia i twórczości wielkich myślicieli. A przynajmniej mogą dodać ważne detale do naszej wiedzy o nich. Przybliżają nam postaci uczonych, pozwalają poznać to, co nazywamy kontekstem kulturowym, epoką. Nie ma bowiem innej drogi do zrozumienia historii i kultury, niż poznanie kontekstów sytuacyjnych i ludzi, którzy te konteksty tworzyli. Tak jest w przypadku każdej kultury.

Badacze twórczości Mikołaja Bierdiajewa i Sergiusza Bułgakowa, opisując początki ich drogi intelektualnej (tj. okres tzw. „legalnego marksizmu”¹) podkreślają, że zajmowała ich głównie ekonomiczna część teorii Marksa i Engelsa, natomiast mniej interesowali się politycznymi treściami marksizmu, ideą walki klasowej czy dyktatury proletariatu. Mogło to wywołać wrażenie, że ich marksizm był mało „rewolucyjny”, choć jak pokażemy niżej, ich men-

¹ „Legalny marksizm” – nurt intelektualny i ideowo-polityczny w Rosji, powstały w latach 90. XIX wieku. Jego przedstawiciele wykorzystywali niektóre z założeń marksizmu, aby krytykować ideologię narodnictwa, która zakładała oryginalność i samodzielność rosyjskiej drogi rozwoju społecznego. Drukowali swe polemiki w legalnych, dozwolonych przez rząd i cenzurę, gazetach: „Nowoje Słowo”, „Woprosy Filozofii i Psihologii”, „Naczało”. Zob. więcej: A. Walicki *Od narodnictwa do leninizmu*, w: tenże, *Idea wolności u myślicieli rosyjskich. Studia z lat 1955–1959*, Kraków: Wydawnictwo UJ 2001, s. 253–273.

torzy (niemieccy socjaldemokraci K. Kautsky, E. Bernstein, V. Adler i inni), przyjmując ich do swego grona i doceniając gruntowną wiedzę, wyznaczali im zarazem rolę teoretyków-reformatorów. Chodziło o głębokie, fundamentalne i solidne przemyślenie podstaw marksizmu, w żadnym wypadku nie o jego odrzucenie. Mieli bowiem za zadanie marksizm rozwijać teoretycznie, podczas gdy uwadze marksistów niemieckich teoria umykała². Nie jest też jednoznaczna ocena ich zaangażowania w marksizm, gdyż, jak pisze Jan Krasicki, „zostali marksistami niejako wbrew sobie”³. Przy czym Bierdiajewa bardzo szybko (z powodu manifestowanego idealizmu), bo już na zesłaniu w Wołogdzie, uznano za ciało obce w rosyjskim marksizmie⁴. Natomiast Bułgakow, doskonale wykształcony w zakresie ekonomii, uznawany był przez lata za „nadzieję rosyjskiego marksizmu”. Ale gdy od marksizmu się odwrócił i przyjął święcenia kapłańskie w 1918 roku, a wieść o tym dotarła do Kautskiego, ten, niepomierzenie zdziwiony i wręcz zdruzgotany, wypowiedział słowa: „*Und Bulgakoff ist fromm geworden*”⁵. Było to dla niego zupełnym zaskoczeniem.

Bułgakowa i Bierdiajewa uważa się, ze względu na to, że często publicznie występowali razem i wspólnie uczestniczyli we wszelkiego rodzaju inicjatywach, za intelektualnych „bliźniaków”. Byli sobie równi, uzupełniali się, nazywano ich nawet „Bułdiajewami” i „Biergakowami”⁶. Ta charakterystyka odnosi się jednak do czasów po 1901 roku, gdyż właśnie wtedy spotkali się po raz pierwszy w Kijowie⁷. Bierdiajew wrócił wtedy z zesłania, Bułgakow powrócił do Rosji ze stażu zagranicznego w Berlinie, gdzie spotykał się z Kautskim. Jest niemal pewne, że omawiał z nim problemy, o których ten wcześniej wymieniał listy z Bierdiajewem. Zapewne więc obaj o sobie słyszeli, mieli wspólnych znajomych, towarzyszy, zajmowały ich te same twórcze idee: wolności, rozwoju, samoświadomości narodu. Prawdopodobnie znali też swoje publikacje albo co najmniej ich omówienia prasowe.

² Рог. Л.Н. Столович, *История русской философии. Очерки*, Москва: Издательство Республика, 2005, с. 226.

³ J. Krasicki, *O nielegalności „legalnego marksizmu” (S.N. Bułgakow i M.A. Bierdiajew)*, „Hybris” 2018, nr 40, s. 22.

⁴ Tamże. Zdanie takie miał wypowiedzieć Jerzy Plechanow, który w Wołogdzie przebywał razem z Bierdiajewem.

⁵ „Bułgakow zidiociał” – tak skomentował to sam Bułgakow opisując przyjęcie święceń kapłańskich w *Awtobiograficznych zamyśleniach* (Paris: YMCA-PRESS 1991, s. 37). W dosłownym tłumaczeniu słowa Kautskiego oznaczają: „No to Bułgakow spoboźniał”.

⁶ Fenomen pojęć: „Буддяевы” i „Бергаковы” opisał Andriej Biely w swych kontrowersyjnych wspomnieniach. Zob. А. Белый, *Начало века*, Москва: «Художественная Литература» 1990, с. 451.

⁷ O trudnej przyjaźni Bułgakowa z Bierdiajewem zob. L. Kiejzik, *Sergiusz Bułgakow i filozofowie Srebrnego Wieku. Rozważania o przyjaźni*, Warszawa: IFiS PAN 2015, s. 67–83.

Wspominając początki drogi intelektualnej Bierdiajewa, badacze zwracają uwagę na przyczyny, jakie doprowadziły go do marksizmu. Powołują się z reguły na jego autobiografię⁸, gdzie filozof niejednokrotnie notował, że jego marksizm nie był ortodoksyjny, ale wolnomyślicielski lub krytyczny⁹. Podkreślał, że to dało mu możliwość pozostania idealistą w filozofii. Wyjaśniał, że dla starych rewolucjonistów rewolucja była religią, natomiast dla niego nie. W marksizmie bardziej cenił „rozmach historiozoficzny” i „światowe perspektywy”, jego zdolność do europeizacji rosyjskiej inteligencji¹⁰. W porównaniu z nim stary rosyjski socjalizm wydawał mu się zjawiskiem prowincjonalnym. Nie był bowiem w stanie doprowadzić do zwycięstwa, a marksizm takie możliwości zwycięstwa rewolucji posiadał. Samego Marksa uważał zaś Bierdiajew za intelektualnego geniusza, zgadzał się z jego krytyką kapitalizmu. Ponieważ nie zamierzał być myślicielem kontemplacyjnym, jałowym, zaczął prowadzić wykłady dla członków kijowskiej socjaldemokracji, przybliżając im marksofską filozofię. Miał nadzieję, że jego marksizm stanie się praktycznym sposobem działania, pokazującym, że może być wykorzystany dla odrodzenia Rosji, ale winno ono polegać na jej mądrej, ekonomicznej europeizacji¹¹.

W młodości Bierdiajew nie sądził i nie zakładał, że będzie prześladowany za idee. Jednak tak się stało. Został aresztowany w 1897 r. za udział w demonstracji, a rok później, w 1898, po raz drugi. Miesiąc spędził w więzieniu, a po procesie sądowym trwającym dwa lata został zesłany do Wołogdy (1901–1902)¹². Był wtedy studentem Uniwersytetu Kijowskiego, ale na studia po powrocie z zesłania już nie wrócił. Są to sprawy znane, choć opisane dosyć ogólnikowo. Na zesłaniu uczestniczył w tak charakterystycznych dla Rosji, niekończących się sporach intelektualnych i dyskusjach. Miał okazję poznać argumenty polityczne znanego teoretyka marksizmu Aleksandra Bogdanowa, teoretyka kultury i filozofa Anatolija Łunaczarskiego, czy eserowca Borysa Sawinkowa, którzy w tym samym czasie odbywali karę zesłania. Czas spędzony w Wołogdzie stał się dla niego okresem poszukiwań filozoficznych. Zaczął stawiać pytania, na które nie znajdował odpowiedzi w marksizmie¹³.

Tak się składa, że zarówno w rosyjskich, jak i w polskich znanych nam opracowaniach ten ważny okres życia Bierdiajewa jest analizowany w oparciu o jego własne rozważania zawarte w pisanych na emigracji, pod koniec życia,

⁸ M. Styczyński, *Umilowanie przyszłości albo filozofia spraw ostatecznych. Studia nad filozofią Mikołaja Bierdiajewa*, Łódź: Ibidem 2001, s. 25–30.

⁹ Н.А. Бердяев, *Самопознание (опыт философской автобиографии)*, Paris: YMCA-PRESS 1949, c. 125.

¹⁰ Zob. tamże.

¹¹ M. Styczyński, *Umilowanie przyszłości...*, dz. cyt., s. 27.

¹² Н.А. Бердяев, *Самопознание...*, dz. cyt., s. 126–127.

¹³ О.Д. Волгогонова, Н. Бердяев. *Интеллектуальная биография*, Москва: МГУ 2001, c. 8–11.

wspomnieniach¹⁴. Ogromna literatura z reguły powtarza dostępne informacje z jego najlepszej (zdaniem wielu) książki, jaką była autobiografia filozoficzna. Mamy tu zapis odnoszący się do czasów jego studiów na Uniwersytecie Kijowskim i początków działalności w studenckim ruchu socjaldemokratycznym, co zakończyło się zesłaniem¹⁵. Należy jednak pamiętać, że rosyjscy socjaldemokraci traktowali ówczesne ruchy studenckie „z przymrużeniem oka”. Sprawą prawdziwie rewolucyjną była dla nich propaganda i agitacja w środowisku robotniczym, nie studenckim. Młody Bierdiajew usłyszał o tym w czasie wyjazdów zagranicznych do Szwajcarii.

Jego debiut literacki, artykuł *F.A. Lange i filozofia krytyczna w jej relacji do socjalizmu* został opublikowany po niemiecku w „Die Neue Zeit”¹⁶. Dla 25-letniego młodzieńca, jakim był wtedy autor, taka publikacja była bez wątpienia prestiżowa. Redagowane przez Karola Kautskiego (który osobiście poznał Marksa i Engelsa) pismo „Die Neue Zeit” udzielało swych łamów najbardziej znamienitym przedstawicielom nie tylko niemieckiej socjaldemokracji, ale i w ogóle ruchu socjalistycznego. Było przecież najważniejszym europejskim pismem marksistów. Żadne inne nie przyczyniło się w tak wielkim stopniu do upowszechnienia doktryny marksistowskiej¹⁷. Bierdiajew chwalił się tym kilkakrotnie w listach do Piotra Struwego, który napisał przedmowę do jego pierwszej książki *Субъективизм и индивидуализм в общественной философии. Критический этюд о Михайловском* (1901), a droga rozwoju intelektualnego u obydwoh była identyczna (od marksizmu, przez „marksizm krytyczny”, do idealizmu). W liście do Struwego z 31 grudnia 1899 r. Bierdiajew powiada: „(...) otrzymałem bardzo przyjemną dla mnie wiadomość, że mój artykuł o Langem, który ostatecznie przerobiłem i pod trochę zmienionym tytułem posłałem Kautskiemu, został przyjęty, z wielkim uznaniem, do najbliższego numeru «Die Neue Zeit»”¹⁸. A w liście z 25 lutego 1900 roku pisze tak:

¹⁴ Nie znalazłam [L.K.] żadnych odwołań do korespondencji Bierdiajewa z Kautskim w latach 1899–1900 nawet w najbardziej znanych bibliografiach jego prac, jakie zostały opracowane we Francji. Mam na myśli: W.W. Cayard, T. Klépinine, *Bibliographie des études sur Nicolas Berdiaev*, Paris: Institut d'études slaves 1992, oraz T. Klépinine, *Bibliographie des oeuvres de Nicolas Berdiaev*, Paris: Institut d'études slaves 1978. Stąd mój wniosek, że listy do Kautskiego pozostawały nieznane badaczom.

¹⁵ Н.А. Бердяев, *Самопознание...*, dz. cyt., s. 128–129.

¹⁶ N. Berdiajew, *Friedrich Albert Lange und die kritische Philosophie in ihren Beziehungen zum Sozialismus*, „Die Neue Zeit” 1899–1900, nr 32–34. Następnie artykuł pojawił się w innym piśmie pod trochę zmienionym tytułem: *А.Ф. Ланге и критическая философия*, „Мир Божий” 1900, nr 7.

¹⁷ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, t. II, Warszawa: Krąg 1989, s. 382–383.

¹⁸ М.А. Колеров (red., предисловие, публикация и комментарии), *Н.А. Бердяев в начале пути (письма к П.Б. Струве)*, w: А.В. Лавров (red.), *Лица: Биографический альманах*, т. 3, Москва, Санкт-Петербург: Феникс, Atheneum 1993, s. 126.

„W sprawie mojego artykułu przyjętego do «Die Neue Zeit» otrzymałem bardzo przychylny list od Kautskiego [najpewniej ten, na który odpowiada 17 lutego 1900 roku; odpowiedź przytaczamy poniżej – L.K.]. Znowu rozwija on w nim swą ulubioną myśl, którą wypowiedział w książce o Bernsteinie, że dalszego teoretycznego rozwoju marksizmu należy oczekiwać od Rosjan”¹⁹. Dodajmy, że Bierdiajew wysoko cenił „marksizm krytyczny” Struwego, którego uznawał za swojego intelektualnego mentora, współpracował z wydawanym przez niego na emigracji pismem „Sojuz Oswobożdenija” (1904–1905), a potem także z „Russkoj Myslju” (1907–1918). Publikował w zbiorach „Wiechi” (1909) oraz „Iz głubiny” (1918), których pomysłodawcą był Struwe. Później ich drogi się rozeszły, podzielił ich stosunek do bolszewików i ich władzy. Podczas gdy Bierdiajew był gotów usprawiedliwić i tłumaczyć ich działania, to Struwe, uznając rządy bolszewików za fakt, nie znajdował jednak żadnych podstaw dla ich moralnego usprawiedliwienia.

Artykuł Bierdiajewa dla „Die Neue Zeit” został napisany ze znajomością rzeczy. Zawierał analizę i ocenę rozprawy F.A. Langego *Geschichte des Materialismus und Kritik seiner Bedeutung in der Gegenwart* (1866), w której ten podjął próbę pokazania rozwoju stanowiska materialistycznego i konkludował, że myślenia nie da się sprowadzić do fizjologii. Bierdiajew podszedł do problematyki twórczości Langego niejako na dwóch płaszczyznach. Po pierwsze, zauważał, że jego spojrzenie na historię materializmu odświeżająco działa na myśl, pobudza do krytycznej analizy podstaw światopoglądu materialistycznego. Po drugie, konstatował jednocześnie, że wiele jest w pracy Langego niedostatków, dla przykładu: utożsamia on filozofię wyłącznie z teorią poznania (maniera będąca spuścizną czasów nowożytnych), natomiast ignoruje filozofię jako system integralnie zawierający w sobie jeszcze ontologię i etykę. Bierdiajew, wzorem starożytnych interpretatorów, rozumnie dodawał, że filozofia to przede wszystkim całościowy system widzenia i interpretacji świata, to nauka o świecie oraz o funkcjonującym w tym świecie człowieku.

Z powodu tego artykułu, jak odnotowaliśmy wyżej, między Kautskim i Bierdiajewem zawiązała się korespondencja²⁰. Nie wiemy, ile dokładnie listów wymienili, prawdopodobnie nie zachowały się odpowiedzi Kautskiego, a w każdym razie nie ujawniono ich w archiwach²¹. Zachowały się natomiast dwa listy Bierdiajewa do niemieckiego teoretyka socjalizmu. Obecnie znajdują

¹⁹ Tamże, s. 129.

²⁰ Н.А. Бердяев, *Самопознание...*, dz. cyt., s. 129: „Первая моя статья Ф.А. Ланге и критическая философия в ее отношении к социализму была напечатана по-немецки в марксистском журнале «Die Neue Zeit», редактированном Каутским. Это было в 1899 году. По поводу этой статьи у меня возникла переписка с Каутским”.

²¹ Zob. М.А. Колеров, *Н.А. Бердяев в начале пути...*, dz. cyt., s. 131. Tylko raz, w wydanej w 1993 r. przez М.А. Колерова korespondencji Bierdiajewa z Piotrem Struwe za lata

się w archiwum Karola i Luizy Kautskich w Amsterdamie. Najprawdopodobniej ceną korespondencję i dokumenty domowego archiwum wywiózł z Wiednia, gdzie przebywał od 1924 roku, sam Kautsky. Zdołał wyjechać do Amsterdamu po wkroczeniu wojsk hitlerowskich do Wiednia. Zmarł tam po kilku miesiącach. Autorzy monografii o twórczości Bierdiajewa prześlizgują się po tym okresie jego aktywności, pozostaje on „pustym piętnem”. Nawet w niezwykle ciekawej, z uwagi na przytaczane dane, książce Olgi Wołkogo-powej *Н. Бердяев. Интеллектуальная биография* (2001), gdzie znajdujemy omówienie jego kontaktów z Piotrem Struwe, nie ma większych odniesień do wątku kontaktów z Kautskim. Autorka zatrzymuje się natomiast na analizie życia w Wołogdzie, do której Bierdiajew został zesłany²².

Dla nas ważne jest co innego. Korespondencyjna dyskusja z Kautskim najprawdopodobniej przełożyła się na ostateczny kształt książki Bierdiajewa o Michajłowskim oraz stała się katalizatorem przejścia Bierdiajewa od marksizmu „ortodoksyjnego” do „krytycznego”. Była bowiem krytyką marksizmu w duchu Kantowskim. Bierdiajew dowodził, że takie wartości jak dobro, piękno, prawda nie zależą (i nie wynikają) od warunków socjalnych, czy wręcz od stosunków społecznych. Są ponadczasowe, aprioryczne, pozaklasowe, czyli są domeną etyki, a ta nie jest partyjna. Była to próba zreformowania marksizmu.

Z listów wynika także, że obaj wymieniali poglądy na temat teorii marksizmu, dyskutowali jakieś szczegóły stanowisk Bernsteina i Engelsa. Z pewnością Kautsky aprobował poglądy młodego Bierdiajewa i miał nadzieję, że rosyjscy marksiści doprowadzą do dalszego teoretycznego rozwoju marksizmu. Niemcy, jego zdaniem, zbyt byli zajęci zajęciami praktycznymi, polityką, i teoria umykała ich uwadze. Wtedy oczywiście nie mógł jeszcze wiedzieć, że kierunek, w jakim rozwinie się Bierdiajewowska teoria, niewiele będzie mieć wspólnego z klasycznym marksizmem.

Jest wielce prawdopodobne, że Kautsky opowiadał Bułgakowowi, który w latach 1898–1900 przebywał na stażu naukowym w Berlinie, o młodym Rosjaninie – Bierdiajewie, chcącym rozwijać i reformować marksizm. Wiadomo, że spotykali się i odwiedzali „rodzinami”, że ich kontakty były bliskie i częste. Mamy tego dwa świadectwa. Pierwsze, to niewielki list Bułgakowa do Kautskiego z 1898 roku, a właściwie zapiska, jaką sporządził w Berlinie przed wyjazdem do Oberhofu, gdzie wypoczywali z małżonką²³. Píše, że był u Kautskiego w domu, ale go nie zastał, że on wraz z małżonką opuszczają na jakiś czas Berlin, że po powrocie chciałby się z Kautskim spotkać i prosi

1899–1905, w jednym z przypisów jest krótka informacja, że w archiwach nie ujawniono – nie odnaleziono listów Kautskiego do Bierdiajewa.

²² Zob. О.Д. Волкогонова, *Н. Бердяев...*, dz. cyt., s. 9–11.

²³ Listy znajdują się w archiwum Karola i Luizy Kautskich w International Institute of Social History w Amsterdamie (Inv. Nr. D-VI 736–737).

o wyznaczenie dnia i godziny spotkania. Bardziej interesujący jest drugi list, będący świadectwem tego, że stosunki, jakie łączyły rodziny Bułgakowów i Kautskich były bardzo przyjacielskie. Jest to list żony Bułgakowa – Heleny (Елена Ивановна) do małżonki Kautskiego – Luizy. Warto zacytować jego obszernie fragmenty, dowodzą bowiem, że obie kobiety uczestniczyły w życiu mężów, że doskonale orientowały się w ich naukowych przedsięwzięciach, czynnie je wspierały i prezentowały poglądy co najmniej zbieżne. List Heleny Bułgakowej do Luizy Kautskiej jest tego doskonałym dowodem. Píše ona tak:

Pani uprzejmy list bardzo, bardzo mnie ucieszył, nie mogłam jednak wcześniej na niego odpowiedzieć, ponieważ byliśmy w Dreźnie, a potem przeprowadziliśmy się do Oberhofu. W Oberhofie mieszkamy już tydzień, okolica jest piękniejsza niż we Friedrichrode, lecz wilgotna i mglista pogoda doprowadza nas do rozpacz. (...) Mimo nie najlepszej pogody codziennie chodzimy na spacer. Dzięki lekturze czas mija dość szybko. Z wielkim zainteresowaniem przeczytaliśmy artykuł Bernsteina zawierający listy Eleonory Marks-Ayeling²⁴. Cóż za głęboka, wspaniała i silna osobowość! I takie rzadkie połączenie bezinteresownej działalności publicznej i głębi własnych uczuć. Zawsze wydawało mi się, że działalność publiczna wyklucza głębokie, osobiste zaangażowanie, ale Marks wraz ze swą córką przeczą tej opinii. Mam zamiar przetłumaczyć listy Eleonory Marks-Ayeling; mój mąż daje mi nadzieję, że znajdzie się miejsce na te listy w czasopiśmie dla młodzieży „Gotteswelt”; do tego czasopisma pisze Tugan-Baranowski²⁵, jest ono bardzo pozytywnie nastawione do marksizmu²⁶.

Jak widać z powyższego, Helena Bułgakowa podzielała zainteresowania małżonka marksizmem.

Gdy Bułgakow i Bierdiajew spotkali się w Kijowie w 1901 roku, w umysłach obydwóch kiełkowały już idee, które w przyszłości doprowadzą ich do odejścia od marksizmu. I choć obraz Marksowskiej nauki u obydwóch nie był identyczny, a w obu przypadkach daleki od jednoznaczności, z pewnością ukształtowały go doświadczenia zdobyte na zesłaniu (w wypadku Bierdiajewa) i na studiach w Berlinie (w wypadku Bułgakowa). Te wątpliwości, jakie obaj posiadli, choć jeszcze nie do końca skonceptualizowane, pozostające w obszarze przedję intuicji niż zakończonych idei, z pewnością też ich zbliżyły.

²⁴ Eleonora Marx-Ayeling (1855–1898) – najmłodsza córka Karola Marksa i Jenny von Westphalen, działaczka socjalistyczna i tłumaczka literatury, związana z brytyjskim biologiem i socjalistą Edwardem Ayelingiem. Gdy dowiedziała się, że ożenił się on potajemnie z brytyjską aktorką, popełniła samobójstwo.

²⁵ Michał Iwanowicz Tugan-Baranowski (1865–1919) – rosyjski i ukraiński ekonomista, historyk, ważny przedstawiciel „legalnego marksizmu”. Po 1917 r. był ministrem finansów w rządzie Ukrainy.

²⁶ List ten, w przekładzie R. Buczka, ukazał się jako załącznik w: L. Kiejzik, *Sergiusz Bułgakow i filozofowie Srebrnego Wieku*, dz. cyt., s. 259–260.

Lata przyjaźni pozwoliły tym intuicjom się rozwinąć. W wypadku Bierdiajewa sprawa wydaje się prostsza, niezmienny temat jego rozważań stanowił bowiem człowiek i jego wolność, jego los, sens jego życia. Pewnie dlatego nigdy definitywnie swojego zerwania z marksizmem nie zakończył. Bo choć wyrzucał Marksowi, że w miejsce twórczej jednostki, podmiotu indywidualnego stawiał kolektyw, to w ostatecznym rachunku to także był przecież człowiek, tylko jako podmiot zbiorowy. Trochę inaczej sprawa wygląda w wypadku Bułgakowa. Jego interesowała bowiem gospodarka. I nie w rozprawie *Свет невечерний* (1917), jak wskazuje większość badaczy, podjął on radykalną krytykę Marksowskiej ekonomii, ale dużo wcześniej, w dwutomowym dziele *Капитализм и земледелие* (1901), które powstało w czasie studiów i obserwacji poczynionych na stażu zagranicznym w Niemczech. To wtedy doszedł do wniosku, że w wypadku Rosji formą tzw. samoświadomości narodowej powinna być agrarna teoria rozwoju. Wtedy też zaczęła powstawać szczególnego rodzaju filozofia gospodarki (*философия хозяйства*) i pojawiła się idea Sofii. Gdy przystępował do pracy, stawiał sobie zadanie „udowodnienia słuszności Marksowego schematu ekonomicznego, powszechnej stosowalności prawa koncentracji produkcji i w ogóle tożsamości ewolucji przemysłowej i rolniczej”²⁷. Gdy ją kończył, konstatawał, że istnieją różnice pomiędzy rolnictwem a przemysłem, że w rolnictwie praca nakierowana jest na pojawienie się nowego produktu (wydobycie surowca wyprodukowanego przez przyrodę), natomiast w przemyśle jest pracą nad surowcem, zmierza do uczynienia zeń czegoś innego²⁸. Bułgakow doszedł do przekonania, że doktryna ekonomiczna Marksa nie odpowiada rzeczywistości ekonomicznej, że problem jest bardzo złożony, że żaden prosty schemat go nie objaśni. Należy też, zauważył, wyznaczyć naukom ekonomicznym inny kierunek rozwoju niż ten, jaki wytyczył Marks. Tym samym pierwszy krok na drodze odejścia od marksizmu został zrobiony.

Kolejne miesiące i lata to w życiu obu myślicieli okres poszukiwań metod ulepszenia człowieka i społeczeństwa skażonych przez pozytywizm i materializm. Stanowiska Bierdiajewa i Bułgakowa coraz bardziej się rozchodziły. Zachowali jednak do siebie szacunek i przyjacielskie uczucia. W 1939 roku Bierdiajew pisał do Bułgakowa, że cały czas pamięta o ich wspólnej „drodze”. Z kolei Bułgakow przesłał przyjacielowi list ze słowami „przepraszam i błogosławię”. Niejednokrotnie podkreślali, że odczuwają w stosunku

²⁷ С.Н. Булгаков, *От автора*, с. 8–9. М.Р. Элоян, *С.Н. Булгаков: православие и капитализм (философия хозяйства)*, Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, с. 76.

²⁸ Zob. L. Kiejzik, *Sergiusza Bułgakowa filozofia wszechjedności*, Warszawa: IFiS PAN 2010, s. 92–95.

do siebie pokrewieństwo duchowe. Czy chodziło im także o marksizm? Możemy domniemywać, że tak, świadczą o tym wspomnienia małżonki Bierdiajewa – Lidii Rapp, która cytowała słowa Bierdiajewa:

Z ludzi, z którymi byłem związany w przeszłości (S. Bułgakow, P. Struwe), tylko we mnie zostały jeszcze jakieś elementy marksizmu. (...) Ze swej natury jestem rewolucjonistą²⁹.

Wydaje się, że i Bułgakow nim pozostał. Z tym, że „rewolucyjność” uzasadniał już nie teorią Marksa, ale chrześcijańskim obrazem człowieka³⁰. Nie porzucili więc rewolucyjności, po prostu inaczej ją rozumieli.

Poniżej prezentujemy dwa listy Bierdiajewa do Kautskiego z archiwum w Amsterdamie. Wedle naszej najlepszej wiedzy, nie były one dotąd zauważone przez badaczy³¹ i nie zostały przełożone. Napisane są językiem prostym, nawet siermiężnym, ale nie do końca jasnym. Wyczuwa się, że choć Bierdiajew posługiwał się niemieckim swobodnie, to nie do końca znał meandry stylu. Stąd określone trudności translatorskie. Zostały one przesłane na adres pisarki – Heleny Bierdiajewej, małżonki starszego brata filozofa – Sergiusza. Ponieważ cała korespondencja zbiegła się w czasie ze wspomnianym wyżej procesem, jaki został wytoczony ponad setce studentów uczestniczących w demonstracjach w Kijowie oraz z ich wysyłką do Wołody, adres wydawnictwa, jakie prowadzili Helena z mężem, wydawał się Bierdiajewowi (także skazanemu w tym procesie) najbezpieczniejszy. Tym bardziej, że Sergiusz Bierdiajew musiał znać Kautskiego już wcześniej, korespondował z nim bowiem w sprawie publikacji swoich wierszy.

Listy przedstawiamy w tłumaczeniu Bogumiły Husak, autorką przypisów jest Lilianna Kiejzik.

²⁹ L. Bierdiajew, *Zawód: żona filozofa. Dzienniki*, przeł. H. Paprocki, Kęty: Antyk 2004, s. 189.

³⁰ Zob. P.M. Цвален, *Спутники по разным путям: Николай Бердяев и Сергей Булгаков*, w: М.А. Колеров, Н.С. Плотников (ред.), *Исследования по истории русской мысли. Ежегодник 2008–2009*, Москва: «Регнум» 2012, с. 334–424.

³¹ Ich przekład na język rosyjski i komentarz naszego autorstwa, zob. Л. Киейзик, *Критический марксизм Н.А. Бердяева – период формирования (в свете неопубликованной переписки с К. Кавтским)*, «Вестник СПбГУ. Философия и конфликтология» 2018, Т. 34, Вып. 2, с. 177–185.

Mikołaj Bierdajew
LISTY DO KAROLA KAUTSKIEGO³²

I

Kijów, 17 lutego 1900 roku

Wielce Szanowny Towarzyszu,

Ponieważ listu nie wysłał Pan bezpośrednio do mnie, otrzymałem go dopiero niedawno. Ciepłe przyjęcie, z jakim spotkał się z Pańskiej strony mój artykuł, poruszyło mnie do głębi i bardzo mnie cieszy, że praca ma się ukazać właśnie w czasopiśmie „Die Neue Zeit”. Bardzo to doceniam.

Obecnie jest Pan postrzegany jako wybitny teoretyczny zwolennik marksizmu i z tego powodu bardzo ważne było dla mnie, aby to w Pańskiej osobie znaleźć zasadnicze zrozumienie dla mego apelu o dalsze filozoficzne opracowywanie marksizmu na gruncie krytycyzmu³³. Jeśli uważa Pan za możliwe stwierdzenie, że mój punkt widzenia nie jest odejściem od światopoglądu Engelsa, ale przeniesieniem go na wyższy poziom, to będę uznawał taką opinię za najwyższą nagrodę, jaką mógłbym od Pana otrzymać.

W ogóle nie próbowałem odrzucać Engelsa czy marksizmu. Zadanie to pozostawiam w rękach pisarzy mieszczańskich, niemniej jednak uważam dalszy rozwój naszego teoretycznego światopoglądu za konieczny i niezbędny, przy czym elementem takiego rozwoju musi być autokrytyka. Nie chcę przyjmować sztywnego dogmatu, jednak uważam, że nadal powinien żyć w nas wielki duch naszych nauczycieli i inspirować nasze dokonania. Moim najgłębszym życzeniem była krytyka filozoficznych poglądów Marksa i Engelsa przy jednoczesnym zachowaniu wierności ich duchowi. Bernstein nie pozostał, niestety,

³² Ten i kolejny list Bierdajewa do Kautskiego znajdują się (podobnie jak listy Bułgakowów) w International Institute of Social History w Amsterdamie, w archiwum Karola i Luizy Kautskich (Inv. nr D-IV 132–133).

³³ Z pewnością Bierdajew nawiązywał do najbardziej znanej publikacji Kautskiego *Nauki ekonomiczne Karola Marksa* (1887). To właśnie ta praca przyniosła mu sławę. Była najbardziej poczytną popularyzacją I tomu *Kapitału* Marksa, została przetłumaczona na 18 języków i miała wiele wydań. W „Przedmowie” do pierwszego wydania książki autor napisał, że „ma ona na celu umożliwienie poznania nauk Marksa tym, którym brak czasu lub środków nie pozwala na przestudiowanie *Kapitału*”. Przyznawał też, że szczególnie pomocnym w pracy był mu „przyjaciel Edward Bernstein: nie tylko pomagał wskazówkami, nie tylko krytycznie przeczytał rękopis, ale nawet opracował niektóre ustępy książki, spod jego pióra pochodzi prawie cały, ważny i obszerny rozdział o wielkim przemyśle” (zob. K. Kautsky, *Nauki ekonomiczne Karola Marksa (przekład z ósmego, przejrzanego i pomnożonego wydania)*, Warszawa: Nakładem Wincentego Raabego 1907, s. 5). Bierdajew książkę Kautskiego znał i cenił.

całkowicie wierny temu duchowi i obok właściwych uwag mamy u niego do czynienia z wyraźnymi tendencjami eklektycznymi i dualistycznymi.

Nie uważam jednak, że jego książka może wywrzeć negatywny wpływ teoretyczny – przede wszystkim już z tego powodu, że jako dzieło teoretyczne nie posiada teoretycznej siły, na co również Pan zwrócił uwagę w swej krytyce Bernsteina³⁴. I choć Bernstein zaprasza innych do uprawiania filozofii krytycznej, to sam jest jednak filozofem dość miernym: dla przykładu o determinizmie opowiada często tak dziwne rzeczy, że od razu widać, jak fałszywie pojmuje to, co współczesna filozofia i nauka nazywają determinizmem! Bernsteina oceny etyczne stoją w sprzeczności z monistycznym rozumieniem procesu społecznego, a moim zdaniem należałoby bronić ważności wątków etycznych w socjalizmie pozostając całkowicie na gruncie monizmu społecznego. Także jego stosunek do ewolucji i rewolucji wydaje mi się niefilozoficzny. Filozoficzny krytycyzm w ogóle mu nie pomógł, ponieważ on nie potrafi podporządkować się jego postępowemu duchowi. Mam zamiar poddać pracę Bernsteina krytyce filozoficznej³⁵; niestety ciągle pisanie artykułów po niemiecku byłoby dla mnie cokolwiek trudne. Niemniej, w publikacji tego dzieła dostrzegam i dobre strony. Wstrząsnęło ono nami, ponownie przymusiło do weryfikacji podstaw naszego światopoglądu, niezależnie od faktu, że autor właściwie nic pozytywnego nie osiągnął. To wszystko, co uważa Pan w tej książce za praktycznie szkodliwe, powinno zweryfikować samo życie, a teoretyczne niebezpieczeństwa winna usunąć moc bardziej rozumna niż Bernsteina.

³⁴ Kautsky nawiązał kontakty z Bernsteinem na początku lat 80. XIX wieku, po emigracji do Zurychu. Obaj byli związani z Socjaldemokratyczną Partią Niemiec. Razem opracowali przyjęty przez partię w 1891 roku tzw. program erfurcki (będący kontynuacją wcześniejszego programu gotajskiego z 1875 r.), głoszący nieuchronną śmierć kapitalizmu i konieczność uspołecznienia środków produkcji. Partia zamierzała osiągnąć te cele na drodze legalnej działalności, a nie rewolucji. Kautsky napisał też popularny komentarz do programu, w którym przedstawił uproszczony (nazywany też wulgarnym) obraz marksizmu (*Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Teil erläutert*, 1892). Osiem lat później doszło do ostrego starcia Kautskiego z Bernsteinem. Ten ostatni w 1899 r. opublikował tzw. biblię rewizjonizmu, czyli *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgabe der Sozialdemokratie*. Praca ta, będąca głosem w polemice „rewolucja – reforma”, była w tym czasie szeroko dyskutowana nie tylko w Niemczech (polski przekład rozprawy *Zasady socjalizmu i zadania socjalnej demokracji* ukazał się w 1901 roku). Kautsky odpowiedział na to dzieło „anty-Bernsteinem” (*Bernstein und das sozialdemokratische Programm. Eine Antikritik*, 1899), tekstem, w którym zaatakował koncepcję Bernsteina uznając, że SPD musi pozostać partią rewolucji socjalnej. Dzięki polemice z rewizjonizmem zyskał uznanie m.in. Lenina i Róży Luksemburg (zob. B. Machalica, *Kautsky – papież marksizmu*, <http://lewica.pl/index.php?id=12877> [dostęp: 6.04.2017]). Dopiero ostra krytyka rewolucji bolszewickiej 1918 roku przyniosła Kautskiemu łatkę zdraycy idei robotniczej.

³⁵ Oczywiście chodziło o *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgabe der Sozialdemokratie*.

Wydaje mi się, że należy usunąć elementy „teorii automatycznego krachu kapitalizmu”, bez wątpienia istniejące w marksizmie, i to w żaden sposób nie umniejszy kompletności naszego światopoglądu, a nawet – co jest bardzo możliwe – wzbogaci go. Wolno nam przecież pozostać rewolucjonistami, ponieważ rozumiemy to pojęcie w głębszym sensie.

My, marksiści rosyjscy, być może rzeczywiście jesteśmy w stanie bardziej energicznie skoncentrować nasze wysiłki na dyskusji o kwestiach teoretycznych, wobec porównywalnej słabości naszej walki praktycznej, ale ja skłaniam się raczej ku pogładowi, że również Europa Zachodnia w najbliższym czasie przedstawi rozkwit teoretycznej myśli socjalizmu dzięki zwycięstwom, jakie odniosły już tamtejsze społeczeństwa. Głoszona przez Pana opinia zdaje się rosyjskim teoretykom marksizmu być czymś więcej niż tylko interesującą [ideą], choć nieco smutną dla praktyków marksizmu. W każdym razie żyć tu jest o wiele trudniej, niż tam u Was.

Bardzo Pana proszę – o ile to możliwe – o przesłanie mi nadbitek mojego artykułu na adres: Rosja, Kijów, cenzura pocztowa, dla pisarki Heleny von Bierdiajew, jednak nie pocztą poleconą, odliczając wszelkie koszty z mojego honorarium, o ile w ogóle takie jest przewidziane.

Z serdecznymi pozdrowieniami, oddany Panu

Mikołaj Bierdiajew

II

Kijów, 6 maja 1900 roku

Wielce Szanowny Towarzyszu,

Pański list otrzymałem akurat w chwili, gdy odczytywano nam „administracyjny wyrok” w procesie politycznym, w którym byłem współoskarżony, a osobiście dla mnie oznacza on „trzy lata wygnania na północ Rosji – do guberni Wołogda”. Zamierzam w tym czasie dużo czytać, jednak wydaje się mało możliwe, że uda mi się tam napisać coś do prasy niemieckiej. Chętnie wymieniłbym z Panem myśli, jakie wywołał we mnie Pański list, jednak nie dysponuję wolną chwilą przed moim przymusowym wyjazdem.

Mój stosunek do Bernsteina nieco odbiega od Pańskiego, ale nie jestem bernsteinowcem. Podoba mi się każda krytyka, jednak duch, który niweczy cel wielkiego ruchu, wydaje się być szkodliwy!

Bardzo interesuje mnie Pańska opinia na temat eseju autorstwa Piotra Struwego z „Braunsches Archiv”³⁶. Dobrze byłoby w bliskiej przyszłości

³⁶ Mogło chodzić o opublikowaną w 1899 r. rozprawę *Die Marxsche Theorie der sozialen Entwicklung*, w której Struwe krytykuje pogląd Marksa o nieuchronności rewolucji. „Braunsches Archiv” – był kwartalnikiem, którego pierwszy numer ukazał się w Tybindze w 1888 r.

przeczytać dokładne omówienie tej rozprawy Pańskiego autorstwa. Bogata wymiana myśli z Piotrem Struwe przekonała mnie, że również jego nie można tak zwyczajnie nazwać bernsteinowcem. Nie jest on świadomy ani filozoficznych słabości Bernsteina, ani jego praktycznej filisterii. Bardzo by mnie ucieszyło, gdyby mój artykuł ukazał się już w majowym wydaniu „Die Neue Zeit”. Jeżeli nie mógłby mi Pan przesłać nadbitek, prosiłbym, o ile to możliwe, o jak najszybsze przesłanie większej ilości egzemplarzy tego numeru na następujący adres: Rosja, Kijów, pisarka Helena von Bierdiajew³⁷, ul. Puszkina 12. W chwili obecnej nie wiem jeszcze, gdzie będę mieszkał, dlatego proszę korzystać w razie konieczności z podanego adresu. Mam nadzieję po trzech latach [nieobecności] przyjechać do Berlina i omówić z Panem osobiście wszelkie ważkie i interesujące kwestie.

Z serdecznymi pozdrowieniami, oddany Panu

Mikołaj Bierdiajew

Bibliografia

- Белый Андрей, *Начало века*, Москва: «Художественная Литература» 1990.
- Bierdiajew Lidia, *Zawód: żona filozofa. Dzienniki*, przeł. H. Paprocki, Kęty: Antyk 2004.
- Bierdiajew Mikołaj, *Autobiografia filozoficzna*, przeł. H. Paprocki, Kęty: Antyk 2002.
- Бердяев Николай А., *Самопознание (опыт философской автобиографии)*, Париж: YMCA-PRESS 1949.
- Булгаков Сергей прот., *Автобиографические заметки*, Paris: YMCA-PRESS 1991.

³⁷ Helena (Елена Григорьевна) von Bierdiajew (1866–1919) – pisarka-novelistka, tłumaczka, żona starszego brata Mikołaja Bierdiajewa – Sergiusza Aleksandrowicza (1860–1914), z wykształcenia lekarza, poliglota, działacza społecznego, zarabiającego na życie jako publicysta, poeta-humanista, krytyk literacki i tłumacz. Małżonkowie w latach 80. XIX wieku zajmowali się działalnością wydawniczą. Organizatorzy zbiorów dobroczynnych, sami byli dobroczyńcami, np. pomagali w czasie klęski głodu w 1892 r. Sympatyzowali z dążeniami wyzwoleniczymi innych narodów, np. ukraińskiego i polskiego, występowali przeciwko dyskryminacji narodów wchodzących w skład imperialnej Rosji. Prośba Bierdiajewa, aby korespondencję Kautsky kierował do Heleny von Bierdiajew, wynikała prawdopodobnie z powodu, że Sergiusz Bierdiajew drukował u niego wiersze i przekłady, i ich kontakt był zapewne wcześniejszy. W archiwum Karola i Luizy Kautskich znajduje się pisany po niemiecku list Sergiusza Bierdiajewa do Kautskiego datowany na dzień 12 czerwca 1899 r., w którym ten prosi go o publikację jakiegoś wiersza (Inv. Nr D IV 134).

- Cayard Wallace W., Klépinine Tamara, *Bibliographie des études sur Nicolas Berdiaev*, Paris: Institut d'études slaves 1992.
- Цвален Регула М., *Спутники по разным путям: Николай Бердяев и Сергей Булгаков*, w: М.А. Колеров, Н.С. Плотников (ред.), *Исследования по истории русской мысли. Ежегодник 2008–2009*, Москва: «Регнум» 2012.
- Элоян М.Р., *С.Н. Булгаков: православие и капитализм (философия хозяйства)*, Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета 2004.
- Из переписки Н.А. Бердяева, С.Н. Булгакова и Л.И. Шестова*, „Мосты” 1961, nr 8.
- Kautsky Karol, *Nauki ekonomiczne Karola Marksa (przekład z ósmego, przejrzanego i pomnożonego wydania)*, Warszawa: Nakładem Wincentego Raabego 1907.
- Kiejzik Lilianna, *Sergiusz Bułgakow i filozofowie Srebrnego Wieku. Rozważania o przyjaźni*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN 2015.
- Kiejzik Lilianna, *Sergiusza Bułgakowa filozofia wszechjedności*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN 2010.
- Klépinine Tamara, *Bibliographie des oeuvres de Nicolas Berdiaev*, Paris: Institut d'études slaves 1978.
- Колеров Модест А. (ред., предисловие, публикация и комментарии), *Н.А. Бердяев в начале пути (письма к П.Б. Струве)*, w: А.В. Лавров (ред.), *Лица: Биографический альманах*, т. 3, Москва, Санкт-Петербург: Феникс, Atheneum 1993.
- Kołakowski Leszek, *Główne nurty marksizmu*, t. II, Warszawa: Krąg 1989.
- Krasicki Jan, *O nielegalności „legalnego marksizmu” (S.N. Bułgakow i M.A. Bierdiajew)*, „Hybris” 2018, nr 40.
- Machalica Bartosz, *Kautsky – papież marksizmu*, <http://lewica.pl/index.php?id=12877>.
- Рыбаков Михаил А., *О Сергее Александровиче Бердяеве*, w: А.В. Лавров (ред.), *Лица: Биографический альманах*, т. 3, Москва, Санкт-Петербург: Феникс, Atheneum 1993.
- Столович Леонид Н., *История русской философии. Очерки*, Москва: «Республика» 2005.
- Styczyński Marek, *Umiłowanie przyszłości albo filozofia spraw ostatecznych. Studia nad filozofią Mikołaja Bierdiajewa*, Łódź: Ibidem 2001.
- Walicki Andrzej, *Od narodnictwa do leninizmu*, w: tenże, *Idea wolności u myślicieli rosyjskich. Studia z lat 1955–1959*, Kraków: Wydawnictwo UJ 2001.
- Волкогонова Ольга Д., *Н. Бердяев. Интеллектуальная биография*, Москва: МГУ 2001.

Streszczenie

Artykuł omawia mało znane fakty z życia dwóch wielkich przedstawicieli Srebrnego Wieku filozofii rosyjskiej – Mikołaja Bierdiajewa i Sergiusza Bułgakowa – odnoszące się do okresu, kiedy obaj byli zagorzałymi marksistami. Był to początek kariery naukowej obu myślicieli, czasy przełomu XIX i XX wieku. W archiwum Karola i Luizy Kautskich w Amsterdamie (International Institute of Social History) znajdują się dwa listy Bierdiajewa do Kautskiego odnośnie do polemiki na temat Marksa i marksizmu, jaka pojawiła się między nimi po decyzji Kautskiego o publikacji na łamach „Die Neue Zeit” artykułu Bierdiajewa *F.A. Lange i filozofia krytyczna w jej relacji do socjalizmu* (1900). Korespondencja najpewniej stała się katalizatorem przejścia Bierdiajewa od marksizmu „ortodoksyjnego” do „krytycznego”. Z kolei listy Bułgakowa do Kautskiego (oraz jego małżonki Heleny Tokmakowej do Luizy Kautskiej) odnoszą się do czasu stażu naukowego Bułgakowa w Berlinie w latach 1898–1900. Spotykał się wtedy z rodzinami Kautskich i Bernsteinów, rozważał teoretyczne problemy marksizmu. Do tekstu wystąpienia dołączamy przetłumaczone na język polski i zaopatrzone w komentarze dwa listy Bierdiajewa do Kautskiego (luty i maj 1900).